

स्वातंत्र्य आणि हक्क

लोकशाहीमध्ये नागरिकांना काही हक्क आणि कर्तव्ये असतात. जेव्हा या हक्कांचे आणि कर्तव्यांचे रक्षण केले जाते तेव्हा लोकांना स्वातंत्र्य मिळते, असे मानले जाते. हक्क म्हणजे लोकांना शासनार्फत मिळालेले विशेषाधिकार होय. स्वातंत्र्य हे लोकशाहीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

स्वातंत्र्य

स्वातंत्र्य आणि हक्क या पाठात आपण बंधनांचा अभाव, निवडीचे स्वातंत्र्य, अनुकूल परिस्थितीची उपलब्धता आणि सुखप्राप्ती या संदर्भात स्वातंत्र्याचा अर्थ समजून घेणार आहोत. तसेच स्वातंत्र्याचे नकारात्मक आणि सकारात्मक हे दोन पैलू आणि भारतीय संविधानानुसार स्वातंत्र्य आणि हक्क या संकल्पना समजून घेऊ.

स्वातंत्र्य या संकल्पनेचे मुक्तता किंवा स्वराज्य असेही अर्थ असू शकतात. स्वतंत्र असणे म्हणजे मुक्त असणे. गुलामगिरीतून मुक्तता, जुलमी राजवटीपासून सुटका, परकीय सत्तेच्या जोखडातून मुक्तता म्हणजे स्वातंत्र्य होय. स्वातंत्र्य हे व्यक्तीचे, समाजाचे व राष्ट्राचे असते. व्यक्ती विकासासाठी आवश्यक असलेल्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय हक्कांनाही स्वातंत्र्य असे म्हटले जाते.

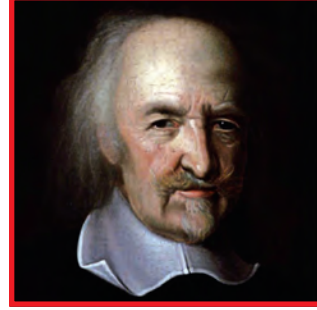

माहीत आहे का तुम्हांला ?

परकीय सत्तेपासून समाज मुक्त असणे म्हणजे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य होय. आपला सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी व्यक्तीला आवश्यक असलेले स्वातंत्र्य म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्य होय. हा राष्ट्रीय स्वातंत्र्य व व्यक्तिस्वातंत्र्यातील फरक आहे.

स्वातंत्र्याचे स्वरूप : 'स्वातंत्र्य' या संकल्पनेचे स्वरूप समजून घेताना पुढील विचारवंतांची मते अभ्यासावी लागतील.

थॉमस हॉब्स : यांच्या मते 'स्वातंत्र्य हा मनुष्याचा नैसर्गिक अधिकार आहे'. एखादी कृती करण्यासाठी व्यक्तीवर कोणतेही बंधन नसणे म्हणजे स्वातंत्र्य होय. ते म्हणतात की मनुष्याला स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी भीती आणि गरज या गोष्टी प्रेरणा देतात. त्यांनी बंधनांचा अभाव म्हणजे स्वातंत्र्य असा अर्थ सांगितला आहे.

थॉमस हॉब्स (१५८८-१६७९)
एक ब्रिटिश तत्त्वज्ञ

जॉन लॉक : लॉक यांच्या मते, स्वातंत्र्य हा मनुष्याचा नैसर्गिक अधिकार आहे. त्यांनी नैतिकतेच्या आधारे स्वातंत्र्याची संकल्पना मांडली. नैतिकदृष्ट्या व्यक्तीने इतरांच्या जीवित व स्वातंत्र्याच्या हक्कास हानी पोहचवू नये. प्रत्येकाने समतेच्या तत्त्वाचे उल्लंघन न करता स्वातंत्र्याचा उपभोग घ्यावा. स्वातंत्र्य हे मनुष्य जीवनाचे अभिन्न अंग आहे. लॉक यांनी स्वातंत्र्याला जास्त महत्त्व दिले. त्यांच्या मते, प्रत्येक व्यक्ती विवेकी आहे. म्हणून त्यांनी सदसद्विवेकबुद्धीने स्वातंत्र्य उपभोगण्याचे समर्थन केले. मात्र त्यांना अमर्याद स्वातंत्र्याची संकल्पना मान्य नव्हती. त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेत बंधनांचा अभाव आणि निवडीचे स्वातंत्र्य या दोन तत्त्वांचा समावेश आहे.

जॉन लॉक (१६३२-१७०४)
एक ब्रिटिश तत्त्वज्ञ

जॉ जॅकवेस रुसो : रुसो यांनी स्वातंत्र्याचा

जॉ जॅकवेस रुसो
(१७१२-१७७८)
एक जिनीव्हन तत्त्वज्ञ

सामूहिक दृष्टिकोनातून विचार केला आहे. त्यांच्या मते, व्यक्तीने संपूर्ण समाजाच्या हितासाठी स्वतःचा स्वार्थ बाजूला ठेवला पाहिजे. त्यांची स्वातंत्र्याची संकल्पना समाजातील व्यक्तीला वर्गव्यवस्था आणि

विषमतेपासून स्वातंत्र्य देणारी आहे. त्यांच्या मते, विषमता हा स्वातंत्र्यप्राप्तीतील अडथळा आहे. तसेच, नागरी आणि राजकीय समाजाच्या उदयामुळे निर्माण झालेल्या अडथळ्यातून व्यक्तीला मुक्तता मिळणे म्हणजे स्वातंत्र्य होय. हे अडथळे पुढील दोन प्रकारांत मांडले आहेत. (i) व्यक्तीला सार्वजनिक हिताचा विचार करण्यास रोखणारे अडथळे. (ii) समाजातील विषमतेमुळे निर्माण होणारे अडथळे.

रुसो

“मनुष्य हा जन्मतःच स्वतंत्र आहे. परंतु तो सर्वत्र शृंगूलांमध्ये बंदिस्त आहे.” असे रुसो यांचे मत आहे. रुसो यांचा जन्म जिनीव्हामध्ये झाला. त्यांना फ्रेंच राज्यक्रांतीचा जनक मानतात.

रुसो यांनी हॉब्स आणि लॉकप्रमाणे स्वातंत्र्याला नैसर्गिक अधिकार मानले नाही. समाज एकत्रित येऊन नागरिकांच्या जीविताचे व हिताचे संरक्षण करतो. म्हणून रुसो यांनी सामाजिक विषमतेपासून मुक्ततेच्या स्वातंत्र्यावर भर दिला. त्यांच्या मते स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेत पर्याय निवडण्याचे स्वातंत्र्य आणि अनुकूल परिस्थितीची उपलब्धता महत्त्वाची आहे.

जेरेमी बेंथॅम : जेरेमी बेंथॅम यांनी सुखप्राप्तीच्या दृष्टिकोनातून स्वातंत्र्याचा अर्थ स्पष्ट केला. त्यांनी

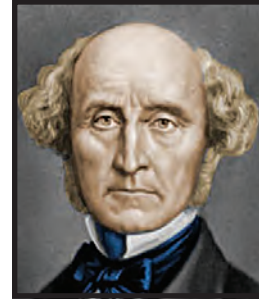
स्वातंत्र्य आणि सुख यांचा परस्परांशी संबंध जोडला. सुख प्राप्त होण्यासाठी आणि दुःख टाळण्यासाठी स्वातंत्र्य आवश्यक आहे, असा विचार त्यांनी मांडला.

जेरेमी बेंथॅम (१७४८ -१८३२)
एक ब्रिटिश तत्त्वज्ञ

जेरेमी बेंथॅमच्या विचारात ‘अधिकतम लोकांचे अधिकतम सुख’ हा मूलमंत्र होता. यास नकारात्मक स्वातंत्र्य असे म्हटले जाते.

जॉन स्टूअर्ट मिल : मिल यांनी स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेत व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे समर्थन केले आणि राज्याच्या अमर्यादित अंकुशाचा विरोध केला. त्यांनी दिलेली स्वातंत्र्याची संकल्पना म्हणजे ‘स्वतःवर

जॉन स्टूअर्ट मिल
(१८०६-१८७३)
एक ब्रिटिश तत्त्वज्ञ

(व्यक्तिशः), स्वतःच्या शरीरावर आणि बुद्धीवर (मन) व्यक्तीचा पूर्ण अधिकार आहे.’ मिलचे स्वातंत्र्यावरचे मुद्दे आजही समर्पक आहेत. त्यांचा स्वातंत्र्यविषयक विचार ‘ऑन लिबर्टी’ (On Liberty) या ग्रंथात पाहायला मिळतो.

स्वातंत्र्याच्या दोन संकल्पना

इसाया बर्लिन यांनी १९५८ मध्ये प्रकाशित केलेल्या ‘स्वातंत्र्याच्या दोन संकल्पना’ (Two Concepts of Liberty) या निबंधामध्ये नकारात्मक व सकारात्मक स्वातंत्र्य

इसाया बर्लिन (१९०९-१९९७)
रशियन-ब्रिटिश तत्त्वज्ञ आणि इतिहासतज्ञ

या दोन संकल्पना मांडल्या आहेत. सकारात्मक स्वातंत्र्य ही संकल्पना आधुनिक उदारमतवादी विचारप्रणालींमधून घडलेली आहे, तर नकारात्मक स्वातंत्र्य ही संकल्पना अभिजात उदारमतवाद आणि नवउदारमतवाद या दोन विचारप्रणालींच्या प्रभावातून घडलेली आहे. इसाया बर्लिन यांच्या मते, स्वातंत्र्य बंधनविरहित असते.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

काही संकल्पनांचे थोडक्यात वर्णन :

- उदारमतवाद ही एक राजकीय विचारधारा आहे. व्यक्तिवाद हा या विचारधारेच्या गाभ्याशी आहे. व्यक्तिवाद, विवेकवाद, स्वातंत्र्य, न्याय आणि सहिष्णुता ही उदारमतवादाची मूलभूत मूल्ये आहेत.
- अभिजात उदारमतवाद हा 'किमान शासन' या कल्पनेवर आधारलेला आहे. यात सरकारी हस्तक्षेप हा कायदा आणि सुव्यवस्था तसेच वैयक्तिक सुरक्षितता यांपुरता मर्यादित असतो.
- आधुनिक उदारमतवाद म्हणजे राज्याला व्यक्तीच्या जीवनात हस्तक्षेप करण्यास दिलेली मान्यता होय. राज्यसंस्था कल्याणकारी धोरणांद्वारे सामाजिक विषमता दूर करून आणि त्याद्वारे व्यक्तीचे स्वातंत्र्य राखण्यासाठी व त्याचा विस्तार करण्यासाठी योगदान देऊ शकते.
- नवउदारमतवाद मुक्त बाजारपेठ व मुक्त व्यापाराचा पुरस्कर्ता आहे. खासगीकरण, कल्याणकारी योजनांवरच्या खर्चात कपात, खासगी कार्पोरेट कंपन्यांना करात विशेष सवलत इत्यादींना नवउदारमतवादी धोरणात महत्त्वाचे स्थान असते.

नकारात्मक स्वातंत्र्य : नकारात्मक स्वातंत्र्य ही संकल्पना अभिजात उदारमतवाद आणि नवउदारमतवाद या दोन विचारप्रणालींमधून उदयास आली आहे. जे.एस.मिल, इसाया बर्लिन, फ्रेडरिक हायेक, रॉबर्ट नॉझिक या विचारवंतांच्या लेखनामध्ये नकारात्मक स्वातंत्र्याची संकल्पना मांडली आहे. नकारात्मक स्वातंत्र्य स्वातंत्र्यावरील सर्व बंधनांना नाकारते.

राज्यसंस्थेने व्यक्तीच्या जीवनात हस्तक्षेप करण्यास नकारात्मक स्वातंत्र्य विरोध करते. राज्यसंस्था सामाजिक, आर्थिक व्यवहारात हस्तक्षेप करत नाही हे नकारात्मक स्वातंत्र्याचे वैशिष्ट्य ठरते. व्यक्तिस्वातंत्र्य बंधनांमुळे धोक्यात येते. यासाठीच धाक, दहशत, जबरदस्ती, राज्यसंस्थेचा हस्तक्षेप यांना ही संकल्पना विरोध करते.

विचाराचे स्वातंत्र्य हे नकारात्मक स्वातंत्र्याचा आधार आहे. जेरेमी बेंथॅम यांनी नकारात्मक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आहे. व्यक्तीला आपले हित चांगले समजते. त्यामुळे राज्याने त्यामध्ये अडथळे आणू नयेत, असे तत्त्व बेंथॅम यांनी मांडले. 'मॅन्युअल ऑफ पॉलिटिकल इकॉनॉमी' या ग्रंथात त्यांनी मुक्त आर्थिक व्यवहार हे तत्त्व मांडले. त्याचप्रमाणे जे.एस.मिल यांनी 'ऑन लिबर्टी' या ग्रंथात नकारात्मक स्वातंत्र्याची संकल्पना मांडली आहे. मिलने सामाजिक, राजकीय व्यवस्थेच्या हस्तक्षेपापासून स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाचा पुरस्कार केला. याशिवाय मिल यांनी विचारस्वातंत्र्य व कृतिस्वातंत्र्य यांतील आंतरसंबंध स्पष्ट केले. व्यक्तीच्या विकासासाठी मिलने व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार नकारात्मक स्वातंत्र्य म्हणून केला, परंतु त्यांनी स्वातंत्र्याच्या परिणामाचे मोजमाप केले. त्यांच्या मते कोणत्याही कृतीचा व्यक्तीपेक्षा समाजावर गुणात्मक परिणाम अधिक होतो. अशा परिस्थितीत मिलने नकारात्मक स्वातंत्र्याची संकल्पना नाकारली. म्हणून मिलची नकारात्मक स्वातंत्र्याची संकल्पना इसाया बर्लिनपेक्षा वेगळी आहे.

इसाया बर्लिन यांच्या मते कृती करण्याचे स्वातंत्र्य म्हणजे नकारात्मक स्वातंत्र्य होय. या तत्त्वानुसार कृती दुय्यम ठरते आणि कृती करण्याची संधी जास्त महत्त्वाची ठरते. या तत्त्वानुसार कृतीचा परिणाम महत्त्वाचा ठरत नाही; त्यामुळे त्याचे मोजमापही केले जात नाही. यामुळे ही संकल्पना गुणवत्तेला महत्त्व देत नाही. उदा., ही संकल्पना

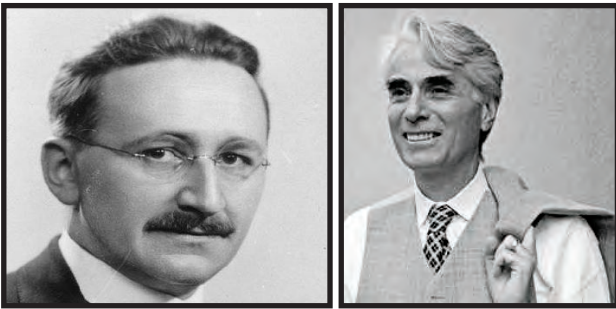
स्वतःच्या आवडीनुसार शिक्षण घेणे, नोकरी करणे, उपासमार सहन करणे या तीन गोष्टींमध्ये गुणात्मक फरक करत नाही. थोडक्यात, त्यांच्या मते कृतीच्या परिणामापेक्षा कृतीची संधी मिळणे जास्त महत्त्वाचे आहे.

इसाया बर्लिन यांनी नकारात्मक स्वातंत्र्याची पुढील वैशिष्ट्ये नोंदवली आहेत.

(i) व्यक्तीला पर्याय निवडीचे पूर्ण स्वातंत्र्य असले पाहिजे. पर्याय निवडीवर बंधन असू नये. अशा अडथळांस विरोध हे नकारात्मक स्वातंत्र्याचे वैशिष्ट्य आहे.

(ii) नकारात्मक स्वातंत्र्य ही संकल्पना नवउदारमतवादी विचारांवर आधारित आहे.

फ्रेडरिक हायेक, रॉबर्ट नॉझिक यांनी नकारात्मक स्वातंत्र्याची संकल्पना स्पष्ट केली आहे. फ्रेडरिक हायेक हे नवउदारमतवादी विचारवंत होते. ते व्यक्तिवादी विचारांचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी स्वातंत्र्य म्हणजे कोणत्याही स्वरूपाचा अडथळा नसल्याची स्थिती असे वर्णन केले आहे. आर्थिक व्यक्तिस्वातंत्र्याचा त्यांनी पुरस्कार केला. त्याचबरोबर व्यक्तिजीवनातील राज्याचा हस्तक्षेप अमान्य केला. त्यांच्या मते, आर्थिक स्वातंत्र्य हेच खरे स्वातंत्र्य आहे. खऱ्या स्वातंत्र्यावर नियंत्रण किंवा बंधन नसावे.

फ्रेडरिक हायेक (१८९९-१९९२) रॉबर्ट नॉझिक (१९३८-२००२)
अँग्लो-ऑस्ट्रियन तत्त्वज्ञ अमेरिकन तत्त्वज्ञ

रॉबर्ट नॉझिक हे नवउदारमतवादी विचारवंत म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या मते व्यक्तीला मान्य नसलेली बंधने त्याच्यावर लादली गेली की

व्यक्तीचे स्वातंत्र्य अडचणीत येते. यामुळे स्वातंत्र्य बंधनांपासून सुरक्षित ठेवले पाहिजे. राज्य, समाज आणि आर्थिक बंधनांपासून व्यक्ती स्वतंत्र असावी, अशी त्यांची भूमिका होती.

इसाया बर्लिन यांचे नकारात्मक स्वातंत्र्याविषयीचे विधान : 'मी कोणत्याही व्यक्तीचा गुलाम नाही.' **इसाया बर्लिन यांचे सकारात्मक स्वातंत्र्याविषयीचे विधान :** 'मीच माझा मालक आहे'.

सकारात्मक स्वातंत्र्य : सकारात्मक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार मुख्यत्वेकरून रूसो आणि हर्बर्ट मार्क्युझ यांनी केला. सकारात्मक स्वातंत्र्याची संकल्पना आधुनिक उदारमतवादातून उदयाला आली आहे. नकारात्मक स्वातंत्र्य संकल्पनेतून स्वातंत्र्याची संकल्पना परिपूर्ण होत नाही. आधुनिक उदारमतवाद्यांनी स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुभाव आणि सामूहिक हित या संकल्पनांमध्ये सहसंबंध असल्याचा विचार मांडला. ते असेही म्हणतात, की स्वातंत्र्याचा परिणाम समता आणि न्यायावर होतो.

सकारात्मक स्वातंत्र्यानुसार कायदा व्यक्तीला मार्गदर्शन करतो. कायद्याच्या मदतीने व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व अधिक समृद्ध होते. रूसो यांनी सकारात्मक स्वातंत्र्याची संकल्पना मांडली आहे कारण त्यांच्या मते, नैतिक कायद्याच्या पालनातून व्यक्तीला अधिक स्वातंत्र्य मिळू शकते. त्यांनी समाजाच्या विवेकपूर्ण 'सामूहिक इच्छांचा' ही स्वीकार केला. राज्य ही एक सार्वभौम सत्ता आहे जी 'सामूहिक ईहा' या संकल्पनेचे प्रतिनिधित्व करते, म्हणूनच ते व्यक्तीवरील राज्याचे नियंत्रण मान्य करतात. म्हणून राज्याने व्यक्तीवर बंधने घालावीत या विचारांचे रूसो समर्थन करतात.

हर्बर्ट मार्क्युझ हे नवमार्क्सवादी विचारवंत होते. त्यांनी सकारात्मक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते कामगार वर्गाला त्यांचे ध्येय आणि

गरजांची जाणीव नसते. म्हणूनच त्यांना स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी क्रांतिकारी श्रेष्ठीजनांकडून मार्गदर्शन मिळणे आवश्यक आहे. 'One Dimensional Man' व 'Eros and Civilisation' या पुस्तकांतून मार्क्युझ यांनी सकारात्मक स्वातंत्र्याबद्दलची त्यांची मते मांडली.

हर्बर्ट मार्क्युझ
(१८९८-१९७९)
जर्मन-अमेरिकन तत्त्वज्ञ

ते म्हणतात, की विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे लोकांचे राहणीमान तर सुधारले परंतु विषमता कमी झाली नाही. यामुळे समाजाच्या सांस्कृतिक विकासात अडथळा आला. मार्क्युझ यांच्या मते, अमेरिकन समाजातील व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि स्वत्व हरवले आहे.

सकारात्मक स्वातंत्र्याबद्दल युक्तिवाद करताना ते असे म्हणतात, की मनुष्य सोन्याच्या पिंजऱ्यातील पक्ष्याप्रमाणे आहे जो मोकळ्या आकाशात झेप घेण्याची क्षमता हरवून बसला आहे. त्याला निखळ स्वातंत्र्याचा अनुभव नसल्यामुळे तो क्रांतीचा विचार देखील करू शकत नाही. सामूहिक जीवनात सामूहिक नियंत्रण आवश्यक असते, हे सकारात्मक स्वातंत्र्याचे तत्त्व आहे असे त्यांनी मांडले आणि म्हणूनच त्यांनी राज्यसंस्थेच्या हस्तक्षेपाला मान्यता दिली. उदाहरणार्थ, प्रदूषणमुक्त वातावरण कायम राखण्यासाठी सर्वांनी मिळून सामूहिक हितासाठी प्रयत्न करावा. त्यासाठी बळाचा वापर करावा लागला तरी तो समूहाच्या हितासाठी उचित असतो.

स्वातंत्र्याबाबतची भारतीय संकल्पना

भारतात स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेला मुक्ती ही संकल्पना वापरली जाते. परंपरागत अर्थाने मोक्ष किंवा पुनर्जन्माच्या चक्रातून सुटका म्हणजे मुक्ती असा आध्यात्मिक अर्थ आहे, म्हणून मुक्ती ही आध्यात्मिक संकल्पना आहे; मात्र आधुनिक काळात, सामाजिक बंधनातून मुक्ती असा स्वातंत्र्याचा

अर्थ घेतला जातो.

ब्रिटिशकालीन भारतात स्वातंत्र्याची संकल्पना तीन पद्धतींनी आकाराला आली.

- (i) ब्रिटिशांनी व्यक्तीचे अधिकार व स्वातंत्र्य सुरक्षित राखण्यासाठी काही कायदे केले. उदाहरणार्थ, सती बंदीचा कायदा. तसेच त्यांनी पाश्चिमात्य शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार केल्यामुळे स्वातंत्र्याचा पाश्चिमात्य विचार भारतात आला. परिणामतः, भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ आणि समाज सुधारणा या विचारांनी प्रभावित झाली.
- (ii) महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजाच्या संदर्भाने स्वातंत्र्याच्या अर्थाचे विविध पैलू सांगितले. पहिला अर्थ म्हणजे, जातीय विषमतेतून मुक्ती म्हणजेच स्वातंत्र्य होय. याचबरोबर, सामाजिक बंधनापासूनचे स्वातंत्र्य हा पैलू देखील त्यांनी महत्त्वाचा मानला. याशिवाय काही व्यक्तींना समाज जीवनात दुय्यमत्वाला सामोरे जावे लागत होते, या दुय्यमत्वाचा अंत हाही स्वातंत्र्याचा पैलू होय असेही त्यांनी मांडले. उदाहरणार्थ, अपमान आणि अवहेलनेचा अंत, स्त्री-पुरुष विषमतेचा अंत आणि उच्च-नीचतेचा अंत, जातीय वर्चस्वापासून निम्न जातींची मुक्ती असा स्वातंत्र्याचा अर्थ त्यांनी सांगितला.

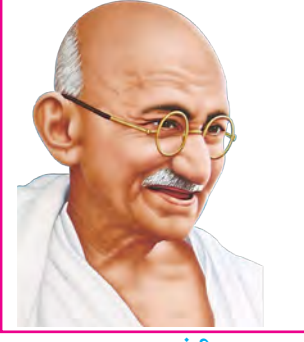
महात्मा जोतीराव फुले
(१८२७-१८९०)
भारतीय समाजसुधारक
आणि विचारवंत

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
(१८९१-१९५६)
भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ,
अर्थशास्त्रज्ञ आणि समाजसुधारक

- (iii) महात्मा गांधींनी स्वातंत्र्यासाठी 'स्वराज' ही संकल्पना स्वीकारली. ही संकल्पना त्यांनी

‘हिंद स्वराज’ या पुस्तकातून मांडली. स्वराज या संकल्पनेत ‘स्व’ आणि ‘राज’ अशा दोन

महात्मा गांधी
(१८६९-१९४८)
भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीचे नेते

संकल्पनांचा समावेश केला आहे. स्वतःवर राज्य म्हणजे स्वराज. त्यांची ‘स्वराज’ ही संकल्पना व्यापक होती. त्यांना केवळ ब्रिटिश सत्तेपासून स्वातंत्र्य अपेक्षित नव्हते, तर पाश्चिमात्य सांस्कृतिक

वर्चस्वापासून मुक्ती असाही स्वातंत्र्याचा अर्थ अपेक्षित होता. स्वराज म्हणजे मानवी मूल्ये पायदळी तुडवणाऱ्यांपासून स्वप्रतिष्ठा परत मिळवणे होय. या संकल्पनेत स्वयंशासन, स्वयंशिस्त, मानवी मूल्ये या गोष्टींना अधिक महत्त्व होते.

हक्क

मनुष्याला जगण्यासाठी काही हक्कांची आवश्यकता असते. तसेच, उच्चतम व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी काही विशिष्ट हक्क आवश्यक असतात. हॅरॉल्ड लास्की यांच्या मते, ‘हक्क म्हणजे, सामाजिक जीवनातील अशी परिस्थिती, की ज्याच्याशिवाय कोणतीही व्यक्ती स्वतःचे जीवन उत्तम प्रकारे जगू शकणार नाही.’

हक्कांचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करता येईल.

- (i) **नैसर्गिक हक्क** : नैसर्गिक हक्क हे मानवी स्वभावाचे आणि विवेकाचे अभिन्न अंग आहे. त्यांचे स्वरूप सार्वत्रिक आहे. जीविताचा हक्क आणि स्वातंत्र्याचा हक्क ही नैसर्गिक हक्कांची उदाहरणे आहेत.
- (ii) **नैतिक हक्क** : नैतिक हक्क व्यक्ती आणि समाजाच्या सदसद्विवेकबुद्धीवर आधारलेले असतात. उदाहरणार्थ, शिक्षक आणि वडीलधाऱ्या व्यक्तींना आदर मिळणे हा त्यांचा नैतिक हक्क आहे.

(iii) **वैधानिक हक्क** : वैधानिक हक्क राज्याकडून लोकांना दिले जातात. साधारणतः त्या हक्कांचे कायद्याच्या भाषेत संहितीकरण केलेले असते. या हक्कांचे स्वरूप सार्वत्रिक नसते. वेगवेगळ्या देशांतील वेगवेगळे शासन त्यांच्या जनतेला कोणते हक्क द्यायचे ते ठरवतात. वैधानिक हक्कांची अंमलबजावणी कायद्याद्वारे केली जाते.

वैधानिक हक्कांचे दोन प्रकार आहेत, ते खालीलप्रमाणे-

- (अ) **नागरी हक्क** : नागरी हक्क व्यक्ती आणि व्यक्तींची मालमत्ता यांच्याशी संबंधित असतात. नागरी हक्कांमध्ये जीविताचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, समतेचा हक्क आणि मालमत्तेचा हक्क यांचा समावेश होतो. राज्यांकडून नागरी हक्कांचे संरक्षण केले जाते.
- (ब) **राजकीय हक्क** : राजकीय हक्क व्यक्तींना राजकीय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेण्याची संधी देतात. मतदानाचा हक्क, निवडणूक लढवण्याचा हक्क, सार्वजनिक पदग्रहण करण्याचा हक्क, शासनावर टीका आणि विरोध करण्याचा हक्क इत्यादींचा समावेश राजकीय हक्कांमध्ये होतो. सामान्यतः लोकशाही राज्यांत नागरिकांना राजकीय हक्क मिळतात.

अमेरिकन स्वातंत्र्याच्या जाहिरनाम्याचा

सरनामा : आम्ही हे स्वयंसिद्ध सत्य उचलून धरतो, की सर्व व्यक्ती जन्मतः समान आहेत. निर्मात्याने त्यांना हिरावून घेता न येणारे हक्क दिले आहेत. ज्यामध्ये जीविताचा हक्क, स्वातंत्र्य आणि सुखप्राप्तीचे हक्क यांचा समावेश होतो.

मानवी हक्क

प्रत्येक व्यक्तीला मानव म्हणून काही मूलभूत हक्क मिळतात, यांना मानवी हक्क म्हणतात. हे हक्क आपल्याला जन्मतःच मिळतात. ते

आपल्यापासून कोणीही हिरावून घेऊ शकत नाही. ते आपल्याला कोणा समाजाने अथवा राज्यकर्त्याने दिलेले नसतात, म्हणजेच मानवी हक्क आपल्यापासून विलग करता येत नाहीत. मानवी हक्क हे नैसर्गिक असतात. ते न्यायावर आधारित असतात. मानवी हक्क सार्वत्रिक आहेत आणि सामाजिक भेदभाव न करता सर्व मानवांना हे हक्क दिले जातात. माणसातील मानवी गुणांचा, बुद्धिमत्तेचा व कौशल्यांचा विकास होण्यासाठी या हक्कांची गरज असते. तसेच माणसाची व मानवी आयुष्याची प्रतिष्ठा आणि मूल्य यांचे संवर्धन होण्यासाठी हे हक्क असणे आवश्यक मानले आहेत.

मानवी हक्कांमध्ये जीविताचा, उपजीविकेचा, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य यांबरोबरच संघटना स्थापनेचे स्वातंत्र्य यांचाही समावेश होतो. हे हक्क काळानुसार विकसित होणारे आहेत म्हणूनच आज आपण केवळ नागरी आणि राजकीय हक्कांचा विचार करत नाही तर माहितीचा अधिकार आणि प्रदूषणमुक्त पर्यावरणाचा अधिकार यांसारख्या हक्कांची चर्चा करतो.

१० डिसेंबर १९४८ रोजी, संयुक्त राष्ट्राने मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा घोषित केला. या जाहिरनाम्यात नैसर्गिक आणि नागरी हक्कांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. शिवाय मानवाला आवश्यक असलेले स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुभाव यांचा समावेश केला आहे.

करून पहा.

मानवी हक्कांच्या वैश्विक जाहिरनाम्यात समाविष्ट असलेल्या हक्कांची यादी करा.

मानवी हक्कांची अंमलबजावणी करण्यासाठी सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक परिस्थिती अनुकूल असणे गरजेचे असते. मानवी हक्कांची अंमलबजावणी करणे अवघड असते. म्हणून जगात अनेक देशांमध्ये मानवी हक्कांची पायमल्ली होताना दिसते. अमेरिकेत अजूनही कृष्णवर्णीय लोक समान दर्जा मिळवण्यासाठी लढत आहेत. भारतात अजूनही

जातीच्या आधारावर भेदभाव केला जात असल्याचे दिसून येते. अनेक देशांत स्त्रिया आणि बालकांची स्थिती दयनीय आहे. त्यांना त्यांचे हक्क मानवी हक्क जाहिरनाम्याप्रमाणे मिळत नाहीत.

करून पहा.

मानवी हक्क उल्लंघनांच्या उदाहरणांची चर्चा करून उदाहरणे नोंदवा.

भारतीय संविधानातील हक्क आणि स्वातंत्र्याची संकल्पना

भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या भागात मूलभूत अधिकार स्पष्ट केले आहेत. हे मूलभूत अधिकार खालीलप्रमाणे -

- समानतेचा हक्क
- स्वातंत्र्याचा हक्क
- शोषणाविरुद्धचा हक्क
- धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क
- सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क
- घटनात्मक उपाययोजना करण्याचा हक्क

माहित आहे का तुम्हांला?

शिक्षणाच्या अधिकाराचा समावेश मूलभूत हक्कांच्या यादीत २००२ साली झालेल्या ८६व्या घटना दुरुस्तीने करण्यात आला. प्रत्यक्षात या कायद्याची एप्रिल २०१० पासून अंमलबजावणी सुरू झाली.

माहित आहे का तुम्हांला?

भारताच्या मूळ संविधानात संपत्तीच्या हक्काचा समावेश होता. १९७८ साली झालेल्या ४४व्या घटना दुरुस्तीने संपत्तीचा हक्क मूलभूत हक्कांमधून वगळण्यात आला आहे. आता कलम ३०० (क) नुसार त्याला वैधानिक हक्काचा दर्जा देण्यात आला आहे.

भारतीय संविधानात सकारात्मक आणि नकारात्मक या दोन्हीही स्वातंत्र्यांचा समन्वय साधला गेला आहे. संविधानाच्या १९व्या कलमात विविध स्वातंत्र्यांचा उल्लेख करण्यात आला आहे. याचबरोबर २१व्या कलमात स्वातंत्र्यावरील मर्यादा स्पष्ट करण्यात आल्या आहेत. २१व्या कलमानुसार कायद्याने निश्चित केलेल्या कार्यपद्धतीखेरीज कोणत्याही व्यक्तीचे जीवित किंवा व्यक्तिस्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाणार नाही असे स्पष्ट केले आहे. या कलमाने व्यक्तिस्वातंत्र्याला मानवी हक्कांचा दर्जा प्राप्त करून दिला आहे, कारण या कलमानुसार ते स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यासाठी कोणताही अपवाद किंवा पात्रता सांगण्यात आलेली नाही. त्यामुळे या कलमानुसार भारतीयांसोबतच परकीय नागरिकांनासुद्धा जीविताचे स्वातंत्र्य मिळू शकते.

भारतीय न्यायमंडळाने विविध खटल्यांचे निर्णय देताना हक्क आणि स्वातंत्र्य या संकल्पनेचा अन्वयार्थ लावला आहे. स्वातंत्र्य प्रत्यक्ष व्यवहारात उतरवताना न्यायव्यवस्थेने लावलेला अन्वयार्थ जास्त महत्त्वाचा ठरतो. उदाहरणार्थ :

- १९६३ साली 'खडकसिंग विरुद्ध उत्तरप्रदेश सरकार' खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले, की व्यक्तीला भारतभर संचार स्वातंत्र्य राहिल.
- १९८१ साली 'फ्रान्सिस कोरॉली मुलिन विरुद्ध दिल्ली केंद्रशासित प्रदेश' या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने स्वातंत्र्याचा अधिक व्यापक अर्थ स्पष्ट केला आहे. जीविताच्या अधिकाराचा अर्थ त्यांनी मानवी प्रतिष्ठेच्या अधिकाराशी जोडला. पोषक आहार, वस्त्र, निवारा, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि संचार स्वातंत्र्य इत्यादींचा जीवनाच्या मूलभूत अधिकारांत समावेश करण्यात आला.

- १९८४ साली 'बंधुवा मुक्ती मोर्चा विरुद्ध भारत सरकार' खटल्याच्या निर्णयात सर्वोच्च न्यायालयाने राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वांच्या संदर्भात २१व्या कलमाचा अर्थ स्पष्ट केला. न्यायालयाने प्रतिष्ठेने जगण्याच्या अधिकारात श्रमिकांच्या आरोग्याची देखभाल, बालकांची शारीरिक छळापासून मुक्ती, विकासाची संधी व सुविधा, उत्तम शैक्षणिक सुविधा, मातृत्वाची देखभाल आणि कामासाठी पोषक वातावरण निर्मिती या सर्वांचा समावेश स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेत केला.
- १९८९ मध्ये 'रामशरण विरुद्ध भारत सरकार' या खटल्याचा निर्णय देताना सर्वोच्च न्यायालयाने परत एकदा २१व्या कलमाची व्याप्ती वाढवली. मनुष्याच्या जीवनाला अर्थ प्राप्त करून देणाऱ्या परंपरा, संस्कृती, वारसा आणि त्यांचे पूर्ण संरक्षण या गोष्टी त्यांनी स्वातंत्र्याच्या कक्षेत समाविष्ट केल्या.
- २०१७ साली, 'पुट्टास्वामी विरुद्ध भारत सरकार' या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने खासगीपणाचा हक्क (Right to Privacy) हा व्यक्तीचा मूलभूत हक्क असल्याचे नमूद केले.
- यानंतरच्या काळात सर्वोच्च न्यायालयाने स्वच्छ आणि प्रदूषणमुक्त पाणी आणि हवा मिळण्याच्या अधिकाराला स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेत समाविष्ट करावे असे स्पष्ट केले.

चर्चा करा.

आपण भारताच्या संदर्भात जेव्हा मानवी हक्कांचा विचार करतो तेव्हा खालीलपैकी कोणत्या हक्कांना आपण जास्त महत्त्व देऊ? राजकीय आणि नागरी हक्क किंवा अन्न, निवारा, वस्त्र, आरोग्य आणि शिक्षण हे हक्क.

चर्चा करा.

खालील वाक्ये वाचा.

- मी माझ्या घराची रोज स्वच्छता करून कचरा रस्त्यावर टाकतो.
- मी परदेशी प्रवाशांचे त्यांना परवानगी विचारल्याशिवाय फोटो काढतो.
- काही प्रेक्षक चित्रपटगृहात धुम्रपान करतात. वरील प्रत्येक वाक्यावर स्वातंत्र्याच्या हक्काच्या संदर्भात चर्चा करा.

करून पहा : भारतीयांचे हक्क आणि स्वातंत्र्य यांवर सर्वोच्च न्यायालयात झालेले वेगवेगळे खटले शोधा. त्यावर वर्गात चर्चा करा.

या प्रकरणात आपण स्वातंत्र्य आणि हक्क यांचा अर्थ बघितला तसेच भारताच्या संदर्भात त्यांचा अर्थ समजून घेतला. पुढच्या प्रकरणात आपण समता आणि न्याय या दोन संकल्पना अभ्यासणार आहोत.

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधान पूर्ण करा.

- 'ऑन लिबर्टी' हा ग्रंथ यांनी लिहिला. (रॉबर्ट नॉझिक, थॉमस हॉब्स, जे.एस.मिल, इसाया बर्लिन)
- 'स्वराज' ही संकल्पना यांनी मांडली आहे. (महात्मा गांधी, महात्मा फुले, डॉ.आंबेडकर, डॉ.राजेंद्र प्रसाद)

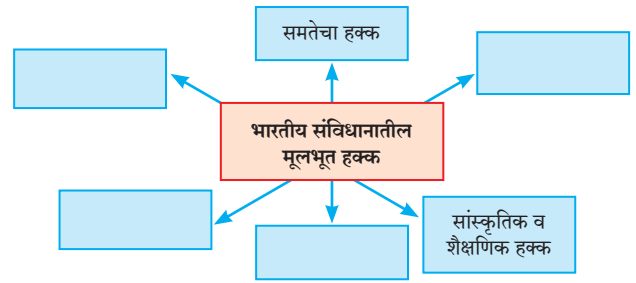
(ब) योग्य कारण निवडून विधान पूर्ण करा.

राज्याने स्वातंत्र्यामध्ये अडथळे आणू नयेत असे तत्त्व जेरेमी बेंथॅम यांनी मांडले. कारण—
(अ) राज्य आपल्याला स्वातंत्र्य देत नाही.
(ब) व्यक्तीला आपले हित चांगले समजते.
(क) स्वातंत्र्य ही अडथळा नसल्याची स्थिती असते.

(क) दिलेल्या विधानासाठी समर्पक संकल्पना लिहा.

- ८६ व्या घटना दुरुस्तीमार्फत भारताच्या संविधानात समाविष्ट करण्यात आलेला मूलभूत हक्क—
- व्यक्ती आणि समाजाच्या सदसद्विवेकबुद्धीवर आधारलेले हक्क—

प्र.२ (अ) पुढील संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

प्र.३ खालील विधान चूक की बरोबर सकारण स्पष्ट करा. वैधानिक हक्क हे सार्वत्रिक नसतात.

प्र.४ सहसंबंध स्पष्ट करा.

- थॉमस हॉब्स आणि जॉन लॉक यांची स्वातंत्र्याची संकल्पना
- भारतीय संविधान आणि स्वातंत्र्य

प्र.५ पुढील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- महात्मा गांधींचा स्वातंत्र्याचा विचार स्पष्ट करा.
- मानवी हक्क या संकल्पनेची चर्चा करा.
- इसाया बर्लिन यांचा स्वातंत्र्याचा विचार विशद करा.

प्र.६ दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे पुढील प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा.

हक्कांची संकल्पना विशद करा.

- (अ) हक्कांचा अर्थ आणि वर्गीकरण (ब) नैसर्गिक हक्क (क) नैतिक हक्क (ड) वैधानिक हक्क (ई) मानवी हक्क

उपक्रम

भारतातील नागरी हक्कांची यादी करा.